

«Крізь темінь віків»

**ЕПОС «ПРО ТОГО, ХТО БАЧИВ УСЕ» ТА ЙОГО ІНТЕПРЕТАЦІЇ
В НАУКОВІЙ ЛІТЕРАТУРІ І БЕЛЕТРИСТИЦІ ХІХ – ХХ СТОЛІТЬ**

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. СТАРОДАВНЯ ЛІТЕРАТУРА МЕЖИРІЧЧЯ: ТЕМА БЕЗСМЕРТЯ Й ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ.....	6
РОЗДІЛ 2. ЕПОС «ПРО ТОГО, ХТО БАЧИВ УСЕ» В НАУКОВІЙ ЛІТЕРАТУРІ.....	11
2.1. Гільгамеш як реальна особа та міфологічний герой.....	11
2.2. Взаємовідносини богів і людей в епоху Гільгамеша.....	18
РОЗДІЛ 3. ЕПОС «ПРО ТОГО, ХТО БАЧИВ УСЕ» В БЕЛЕТРИСТИЦІ XIX – XX СТОЛІТЬ.....	25
ВИСНОВКИ.....	33
СПИСОК ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ.....	34
ДОДАТКИ.....	38

ВСТУП

Актуальність дослідження. В умовах підвищеного інтересу до витоків свого народу, який нині переживає Україна, входячи до світового товариства, тема прадавніх епосів набирає особливого звучання. Пізнати мислення стародавніх народів, їхнє світобачення – означає пізнати себе. Актуальність і доцільність нашого дослідження не викликає сумніву, зважаючи на те, що епос «Про того, хто бачив усе» є першим твором про походження світу, місце в ньому людини та проблеми безсмертя. Це не лише найдавніший твір про героя-людину, але разом із тим твір, що найчастіше за інші перечитується, оновлюється, інтерпретується тв. вводиться знову й знову в контекст сучасної культури.

Так історично склалося, що людину з моменту виникнення абстрактного мислення найбільше хвилювали питання: звідки з'явився цей світ? Як відбувалося його формування з хаосу в космос? Звідки взялася сама людина? Що чекає на неї після смерті й є безсмертя? Найдавніші епоси по-різному висвітлювали ці питання, проте у них є багато спільного. Ілля Муромець із київських «старин», Рустам, герой іранського епосу та грецький Парис неодноразово міркували над цим й не завжди знаходили на них відповідь.

Сучасна цивілізована людина також намагається дати відповідь на подібні питання, й стародавні епоси приходять їй на допомогу. Саме в мудрості стародавніх народів, які жили в злагоді з навколишнім світом і поривалися пояснити його природну сутність, ми можемо віднайти безліч відповідей.

Стан вивчення проблеми. Епос про Гільгамеша завжди був у центрі уваги науковців. Ще від найстародавніших часів його текст знаходився в царській бібліотеці Ніневії й датувався початком 2 тис. до н.е. Пісні та легенди про Гільгамеша записані клинописом на глиняних «таблицях» чотирма стародавніми мовами. Окрім того, згадки про нього збереглися в грека Еліана й середньовічного сирійського письменника Теодора. Найвідомішими є версії поеми у перекладі науковців І.М. Дьяконова та М. Москаленка «Про того, хто усе бачив» та видатного російського поета та перекладача С.І. Липкіна [1; 25; 27].

Вивчення епосу було започатковано асиріологом-аматором Дж. Смітом, у 1872 році, коли він знайшов серед таблиць Британського музею 11 таблицю з

описом потопу. У 1884–1891 рр. П. Хауп видав усі відомі на той час частини і це стало справжньою сенсацією для всього світу.

На початку XX ст. існувало кілька перекладів європейськими мовами. Відомо, що І. Франко уважно стежив за європейськими науковими публікаціями, в 1876 році написав космогонічну поему «Енума еліш» («Коли вгорі...») [24]. Наукові дані, якими користувався І. Франко, на сьогодні є застарілими, зважаючи на те, що на рубежі XIX – XX століть, ассириологія як наука лише зароджувалася.

На основі французького перекладу В. Дорма російський поет М. Гумільов створив власний переклад під назвою «Гільгамеш». Він відтворив пропущені рядки, уник повторів, зробив твір легким для прочитання. Переклад містить передмову, введення, перелік ілюстрацій та, власне, сам переклад [8].

Ассириолог, знавець аккадської мови В. Шилейко переклав увесь епос, проте було видано лише переклад 6-ї таблиці. Хоча праця не вийшла у світ, все ж вона стала відомою спеціалістам і впливала на подальші розвідки [45]. Таким чином, епос та його герой були постійним джерелом для написання нових перекладів, наукових праць та художніх творів упродовж XIX – XX століть. Цим і зумовлена необхідність проведення нашого дослідження.

Об’єкт дослідження – шумеро-аккадська цивілізація в писемних пам’ятках.

Предмет дослідження – інтерпретації епосу «Про того, хто бачив усе» в науковій літературі і белетристиці XIX – початку XXI ст.

Мета дослідження – виявити інтерпретаційні особливості епосу «Про того, хто бачив усе» в науковій літературі і белетристиці XIX – початку XXI ст.

Відповідно до мети було сформовано **завдання** дослідження:

1. Проаналізувати тему безсмертя та державної влади в стародавній літературі народів Межиріччя.
2. Порівняти точки зору дослідників образу Гільгамеша в науковій літературі.
3. З’ясувати особливості відтворення епосу «Про того, хто бачив усе» в белетристиці XIX – XX століть.

Методи дослідження. Для досягнення мети та розв’язання завдань роботи застосовано такі методи: *аналогії* – для виявлення особливостей

різних інтерпретацій епосу в науковій літературі і белетристиці XIX – XX століть; *ретроспективний*, що сприяє дослідженню такого явища, як стародавній східний епос від епохи зародження шумерійської літератури й до того, що прийшло йому на зміну; *персоналізації*, що забезпечує розкриття внеску вчених і письменників XIX – XX століть у трактування образу Гільгамеша; *реконструкції* – для відтворення подій епосу, що розгортаються в просторі та часі в межах предмету дослідження; *герменевтичний* – який сприяв роботі з першоджерелами, їхнім відбором і систематизацією; *синкретичний* – для відтворення шумеро-вавилонської історії в поєднанні всіх її складових.

Наукова новизна дослідження. *Уперше* систематизовано наукові праці та письменницькі інтерпретації з проблеми епосу «Про того, хто бачив усе» в історіографії та белетристиці XIX – XX століть; *уточнено* поняття «особистісної» та «архетипної» матері; уточнено думки про залишки та місце матриархату в шумерійській цивілізації; *уведено* до історико-літературного обігу 8 маловідомих праць.

Практичне значення дослідження. Основні положення й висновки дослідження можуть бути використані для подальших історико-літературних та археологічних досліджень; для вдосконалення й розширення змісту навчальних курсів з історії традиційного суспільства та шумерології

Структура роботи. Робота складається із вступу, 3-х розділів, висновків, списку використаних джерел (50 найменувань літератури, додатків. Обсяг основного тексту – 33 сторінки, загальний обсяг роботи -

РОЗДІЛ 1. СТАРОДАВНЯ ЛІТЕРАТУРА МЕЖИРІЧЧЯ: ТЕМА БЕЗСМЕРТЯ Й ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ

Одним із прадавніх джерел поряд з іншими пам'ятками історії є епос. У ньому розкриваються уявлення про походження, героїчне минуле народу, про ті часи, коли люди вільно спілкувалися зі своїми богами, а останні допомагали їм або чинили перешкоди на шляху до великих звершень. У ту епоху, коли відбувалося майнове розшарування архаїчного суспільства на багатих і бідних, на «знатних» і незнатних, вперше постало питання про «реальність існування потойбічного світу та про цінності влади в цьому житті.

Життя та смерть – вічні теми духовної культури людства. Про них упродовж тисячоліть міркували пророки й основоположники релігій, філософи й моралісти, діячі мистецтва та літератури, педагоги й медики. Підтвердженням цього є їхні висловлювання про смерть і безсмертя:

На думку Будди, «Не живи вчорашнім, не мрій про завтра. Сконцентруй свій розум на цьому моменті» [40]. У висловлюваннях Платона можна знайти наступне: «Ніхто з нас не народився безсмертним, і, якби це з ким-небудь сталося, він не був би щасливим, як це здається багатьом» [36, с. 6].

Біблійна мудрість стверджувала: «Сьогодні ти Цезар, завтра – ніщо». «Пам'ятай, що ти смертний». «Минає час без вороття» (Вергілій) [36, с. 6].

Смерть і безсмертя – найбільший привід для філософських роздумів, бо всі наші життєві справи порівнюються з вічним. Мудрість людини часто виявляється в спокійному ставленні до життя й смерті. Як сказав Махатма Ганді: «Ми не знаємо, що краще – жити чи вмерти. Тому нам не варто ні надмірно захоплюватися життям, ні тріпотіти при думці про смерть. Ми повинні однаково ставитися до них обох. Це ідеальний варіант» [22, с. 15].

Людина, переборюючи безнадійність і розгубленість, існує все життя, знаючи про прийдешню власну смерть. Проте, саме це знання стає основним у її духовному розвитку людини. Наявність такого знання значною мірою й розуміється та гострота, з якою постає питання про сенс життя та смерті. Це питання тісно пов'язане з соціальними ідеями й діями, що визначають мету й

сенса усієї людської історії, суспільства, людства як цілого, його призначення, відповідальність на Землі й у Всесвіті.

Отже, ставлення людини до життя й до смерті – це тема, що займає центральне місце в усій історії людства, завдяки якому розкривається споконвічний зв'язок пошуків змісту людського життя зі спробами розгадати таїнство небуття, прагнення жити вічно, якщо й нематеріального, то хоча б духовного, бажання морально перемогти смерть.

Професор А. Нямцу зазначав, що в світовій культурі існує безліч мотивів, які суттєво характеризують соціокультурні процеси епохи. Якщо проаналізувати мотиви, що народилися в будь-якому суспільстві, то базуючись на цьому аналізі, можна дати характеристику й суспільству в цілому. Багато епічних мотивів стали традиційними для загальнокультурної свідомості. Наприклад, мотиви робінзонади, тіні, договору людини з дияволом, безсмертя тощо. Тема безсмертя, на думку А.Є. Нямцу розглядається з різних позицій: міфологічних, філософських, соціальних, легендарних, біологічних, фантастичних та ін. Архетип безсмертя має глибокі корені, які беруть початок у міфологічному контексті [26, с. 7].

У Стародавньому Світі безсмертя сприймали як подарунок богів. Воно існувало поряд з такими поняттями, як здоров'я, молодість, щастя, вічна любов тощо. Але пізніше спостерігаємо переосмислення епічного мотиву, а саме: утверджується недосяжність безсмертя для звичайної людини.

Таким чином, перші твори, що знайомлять нас із мандрями стародавніх героїв у пошуках безсмертя, народилися на зорі цивілізації, коли людина почала свідомо виділяти себе з оточуючого світ. Тоді ж з'явилося й абстрактне мислення. У зв'язку з цим слід згадати біблійні мандри й заповіді, пов'язані з темою безсмертя душі. До них належать подорож Мойсея, який за волею Бога вивів і врятував цілий народ, Ноя, котрий у своєму ковчегу зберіг від Всесвітнього потопу все живе. За словами Апостола Павла, час земного життя людини відведений їй саме для мандрівки, безустанного руху від землі на небо, до повернення в Людини до раю.

У багатьох міфах і сказаннях народів світу також відображено мрії та

уявлення людей про безсмертя. Єгиптяни першими визнали людську душу безсмертною. Та спочатку безсмертним визнавався лише цар, а вже потім привілейовані особи [34, с. 131].

Про пошуки шляхів досягнення безсмертя йде мова в найдавнішому шумерсько-вавилонському епосі про Гільгамеша. Повна назва тексту «Епосу про Гільгамеша» – «Про того, хто бачив усе» – взята зі слів Сін-Лекс-Унінні, проголошувача заклинань. Це алегорія, де йдеться про важливість отриманої інформації про безсмертя: ні подвиги, ні слава, ні сила й велич Гільгамеша не винесені в назву. Головним вважається те, що герой бачив усе, навіть наблизився до безсмертя, і в цьому його заслуга. Для Стародавнього Сходу подорож із метою віднайти безсмертя була обов'язковою складовою частиною способу життя людей. Подібні «мандрівники» вважалася «відзначеними богом людьми», бо не боялися небезпек, характерними для всіх подорожей того далекого часу.

Щоб зрозуміти культуру найстародавнішого Межиріччя, необхідно знати й інші джерела того часу. Так, пориванню до безсмертя також присвячена шумерійська «Поема про Адапа». Адап, син Еа, котрий у якості жерця забезпечував храм в місті Еріду хлібом, зламав крила богу – південному вітру. Його викликали на суд до верховного бога Ану. Адап, який твердо слідував порадам батька, бога Еа, налаштував богів на свій бік і виграв верховну судову справу. Зважаючи на те, що він був напівлюдиною і напівбогом, йому як переможцю запропонували напій безсмертя. Проте, на превеликий подив богів, Адап відмовляється від напою безсмертя, мотивуючи це тим, що бути звичайною людиною набагато достойніше, бо одне коротке життя прожити гідно – а це відповідально. Безсмертя може позбавити того, хто його отримав, усіх чеснот.

Міф про смерть і воскресіння бога живої природи Таммуза знайшов своє втілення в творі «Сходження Іштар». Богиня родючості Іштар, щоб урятувати свого чоловіка Таммуза спускається в підземне царство, залишаючи кожному із стражів семи воріт по рідкісній коштовності, які вона несе в роті, бо не можна нічого було тримати в руках. Тому стражі підземного царства так легко її і пропускають. Спускаючись усе нижче, вона добирається до жорстокої володарки світу мертвих Ерешкигаль і молить відпустити чоловіка. А тим часом відсутність

Таммуза й Іштар зупиняє всі життєві процеси та землі: більше не йдуть дощі, не цвітуть і не розпускаються сади, люди не отримують врожаїв. Інші боги змушують Ерешкигаль відпустити Таммуза, прислухавшись до прохання Іштар.

Повчально-виховним епосом виступає «Поема про Етану». Показана неможливість дружби Орла Етани й змії, про віроломство орла й жорстоку помсту змії. Спроба орла Етани злетіти на небо, щоб дістати траву народження й безсмертя та знаки царської влади закінчується тим, що його охоплює жах і він розбивається, не долетівши до мети. Через усю поему проходить головна думка: вкрати верховну царську владу неможливо, вона повинна бути освяченою богами. Отримати безсмертя через зраду також є забороненим плодом [23, с. 54].

Релігійно-філософська поезія шумерів представлена багатьма безсмертними творами. Прикладом може послужити «Поема про стражденного праведника», якого переслідують нещастя. І хоча він душею чистий перед царем і богом, йому не дають можливості жити спокійно. Цей твір демонструє нам перші сумніви щодо справедливості богів та істинності релігійних догматів, що вже в ті далекі часи викликали чимало суперечок і недовіри.

«Бесіда пана з рабом» наскрізь пронизана песимізмом стародавнього життя. Раб, який догоджає своєму панові, намагається виправдати усі його забаганки. Проте в кінці розчарований пан питає раба: «Що тепер для тебе було б найкращим?» Раб не задумуючись відповідає: «Зламати твою шию й мою і разом нас кинути в річку.» Для тих часів це звучить маже зухвало [23, с. 56].

Проте саме «Епос про Гільгамеша» залишається найвидатнішим твором найстародавнішої цивілізації. Коли головний герой поеми втрачає свого улюбленого друга, то стає невтішним, його більше не приваблює царська влада, він відмовлявся усвідомлювати факт смерті. Страх смерті став переслідувати його й уві сні, й наяву, не даючи ні хвилини спокою. Раптом він згадав, що десь живе старець Утнапішті (прообраз легендарного Ноя), якому вдалося здобути безсмертя. Гільгамеш приймає рішення відправитися до нього, щоб вивідати рецепт вічного життя. Шлях його до старця був нелегким, але завдяки своєму впертому характеру, Гільгамеш нарешті досяг мети походу.

Великий мудрець не поспішав ділитися з молодим царем своїм досвідом і,

не зумівши відговорити його відмовитися від ідеї безсмертя, призначив випробування сном. Дружина старця, розуміючи, що юнак ніколи не прокинеться сам і, жаліючи його, благала Утнапішті розбудити царя, щоб він міг спокійно повернутися додому й забути про ідею безсмертя. Утнапішті змилювався і розбудив Гільгамеша [23, с. 58].

При розставанні старець все ж вирішив розповісти хороброму цареві рецепт безсмертя, перейнявшись до нього батьківськими почуттями. Він повідав Гільгамешу про прекрасну квітку, яка росте в прісній воді глибоко на дні озера й має силу повертати молодість. Натхнений цар кинувся на недосяжне дно й добув її. Щасливий та окрилений надіями перемогти смерть, повернувся Гільгамеш на берег. Доки юнак відпочивав від пригод, запах чудодійної рослини привернув увагу змія. Змій виповз із нори, з жадібністю проковтнув казкову квітку, а повернувшись в своє лігво скинув стару шкіру і перетворився на молоду змію.

Ось тоді Гільгамеш зрозумів, що в цій битві зі смертю він зазнав остаточної поразки. Але прийняв він цей факт спокійно, смиренно з відмовою від попередніх планів, в душі його не було місця розпачу й смутку. Людське життя невічне, але пам'ять про людей переживає століття та зберігається в свідомості близьких вічно. Це і є безсмертя [28, с. 80].

Таким чином, тема безсмертя й державної влади тісно переплітаються і в «Епосі про того, хто бачив усе» та в інших творах шумерійської епохи. «Сьогодні ти цар, а завтра ти ніхто». Бо царя так само підстерігає смерть, як і найбільшого мешканця його країни. Сьогодні ти сильний і грізний, ти розпоряджаєшся долями людей, але через кілька днів після твоєї смерті про тебе ніхто й не згадає. Тож життя варто прожити так, щоб пам'ять про людину зберігалася у віках

Саме в епосі «Про того, хто бачив усе» проблема безсмертя піднята найяскравіше, адже було віднайдене місце (острів Дільмун) для існування безсмертних людей, визначена зупинка віку для тих, хто мріяв жити вічно. Але, що є найважливішим, на нашу думку авторів епосу тієї далекої епохи, пошук безсмертя – то лише марнота амбіцій смертної людини в порівнянні з життям безсмертного міста, яке звели мудреці. Місто буде стояти вічно й у ньому житиме слава про гідних людей.

РОЗДІЛ 2. ЕПОС «ПРО ТОГО, ХТО БАЧИВ УСЕ» В НАУКОВІЙ ЛІТЕРАТУРІ

2.1. Гільгамеш як реальна особа та міфологічний герой

Дуже довго Гільгамеш традиційно вважався міфологічною особою, яка прийшла з напівказки чи епічної легенди, доки в «Царському списку» шумерійського міста Уруку не було віднайдене його ім'я.

Отже, «П'ятим історичним правителем I-ї династії шумерського міста Уруку (аккадський Урук, біблійний Ерех, грецький Орхоя, сучасна назва – Варка) був герой месопотамського епосу Гільгамеш (кінець XXVII – початок XXVI ст.), який прожив, начебто, 126 років. Він був сином «царя-демона» (привида) Лугаль-Банди та внуком бога сонця Уту, який зображався у вигляді тільця. Матір'ю Гільгамеша називають богиню Нінсун (дослівно, «буйволиця загорожі»). Таким чином, герой належав до «сонячної династії» правителів, і, на думку дослідників, ця генеалогія свідчить про те, що батьки правителя – цар і жриця храму – представляли в тодішньому світобаченні шумерів «священний шлюб» (гієрогамію) бога сонця Уту й богині Нінсун. Як визначав український етнолог М. Чмихов, «...дитя, яке народжувалося внаслідок священного шлюбу, вже символізувало вже Новий світ» [44, с. 87].

На думку І.М. Дьяконова, «Епос про Гільгамеша – найвеличніший поетичний твір давньосхідної літератури. Цей твір становить інтерес для сучасного читача не лише як явище досягнення художньо-філософської думки перших цивілізацій світу. Особливе значення полягає в тому, що її розвиток можна простежити впродовж тривалого часу, бо до нас дійшли записи пісень, присвячених герою, відстань у часі між якими 1,5 тисяч років, і більше» [12, с. 147].

Звернемося до тлумачення самого імені Гільгамеш. Тож, *Гільгамеш* (із шумер. – пращур – герой; з аккад. – той, що все бачив). Хто ж він був насправді? Загальноприйняті точки зору науковців на цю проблему є дві:

1. Легендарний цар Урука (кінець XXVII – початок XXVI ст. до н.е.), відомий як будівничий перших укріплень Урука.

2. Міфічний герой; бог справедливості, потойбічного суду; герой епосу про «Про того, хто бачив усе», богатир, котрий міг протистояти богам.

Із наукових досліджень відомо, що Гільгамеш (Більгамес), вочевидь, був історичною особою – жерцем і військовим вождем Уруку, який жив біля 2700 – 2600 рр. до н. Із початку 2 тисячоліття до н.е. до нас дійшла таблиця з переліком будівель і написів-присвячень у храмі Туммаль у Ніпурі, де згадуються будівлі як самого Гільгамеша, так і його сина.

Проте Гільгамеш досить рано став вважатися божественним героєм, навколо його імені сплелися численні легенди. У кінці III тисячоліття до н.е. й пізніше Гільгамеш вважався сином царя-привида Лугальбіди та богині Нінсун. Окремі з легенд про Гільгамеша дійшли до нас від шумерських часів у вигляді епічних пісень, що зазнали еволюційних змін.

Гільгамеш – постать неоднозначна. Якщо Сізіфа можна вважати символом абсурду, Прометея – символом бунтаря, то Гільгамеш – це символ людини, яка знаходиться в пошуках вищого смислу життя – безсмертя й осмислення тимчасовості найвищої царської влади [23, с. 254].

На всій неосяжній кулі, яка плаває в «океані Всесвіту» й називається Землею, не було рівного Гільгамешу, – так прославляє сказання свого героя Гільгамеша, легендарного правителя Урука. Шумерський епос оповідає про те, як Гільгамеш, напівлюдина-напівбог, правив неприступним містом Уруком, як бився з дикими звірами й чудовиськами, як за допомогою своїх героїчних звершень прагнув здобути безсмертя. То чи існував реально казковий правитель Урука? Століттями славили його багато народів, а потім спіткало повне забуття.

Лише в XIX і XX століттях археологи віднайшли його царство в Південній Месопотамії, відшукали й стародавній епос, що прославляв шумерійського героя. Прикладом є давньовавилонський рельєф вз Гільгамешем, де зображена й богиня любові Іштар в образі символу війни, величні храми, зведені асирійськими правителями на честь славних богів.

Розкопки Урука відкрили світові зразки шумерського мистецтва. Стародавнє місто на березі Євфрату було, безперечно, центром царства Гільгамеша. Монументальні ворота Іштар свідчать про колишню розкіш і багатство Вавилону. Величне місто Урук на березі священного Євфрату, широкі вулиці, чудові храми, святилище богині любові Іштар – усе це прийшло із сивої

давнини, жоден цар і жодний архітектор на Землі пізніше не створили нічого подібного.

Могутні фортечні стіни навколо Урука на березі Євфрату, виготовлені з обпаленої цегли – високі й міцні, вони немов із заліза. Волею Гільгамеша та працею цілої армії його підданих були споруджені величні фортеці, щоб убезпечити Урук від іноземних завойовників і розбійників з пустелі. Ця споруда увіковічила його ім'я. Із милості богів Гільгамеш правив Уруком, був п'ятим царем, починаючи від часу всесвітнього потопу. До нього там володарював рибалка Думуці, до Думуці – пастух Лугаль-Банди, до Лугаль-Банди – воїн Енмеркар; першим царем Урука був Мешкіагашер, син Сонця. Гільгамеш хотів перевершити їх усіх і увійти в історію як «найвеличніший герой».

«Про того, хто бачив усе, оповім я світу, про того навчу, хто звідав його глибини, мудрістю повен, все осягнув він...» [50, табл. 1 п. 5, с. 98,].

Цією похвальною промовою починається одне з найдавніших сказань людства, «Епос про Гільгамеша».

Цар Гільгамеш, народжений богинею від напівсмертного, вважався на дві третини богом і на одну третину людиною. Він був надзвичайно гарним, розумним, відважним і сильним, вимогливим і грізним до підданих.

«Герой Гільгамеш, досконалий і грізний, відкривач перевалів, копач колодязів на гірських схилах...» [48, п. 35, с. 219]

Усі чоловіки, а пізніше й діти повинні були цілодобово ліпити цеглу, обпалювати її та складати. Непокори правитель не терпів. Для своєї родини й підданих не залишалося ні часу, ні сил. Не було рівних Гільгамешу.

«Силою рівних йому немає, по всій країні рука його дужа, мов із небесного каменю міцні його руки» [48, с. 100, п. 167]

Жителі міста-держави в розпачі звернулися до богині Аруру, небесної покровительки Урука, скаржачись на свого буйного й свавільного владика

«Аруру, сотворила ти Гільгамеша, тепер сотвори подібного! Хай протистане його буйному серцю, Хай змагаються, хай Урук спочине» [48, п. 80, с. 199].

На прохання богів, стурбованих скаргами мешканців Урука, богиня творення Аруру відщепнула глини та зліпила дику людину Енкіду, який повинен

був викликати Гільгамеша на поєдинок, перемогти й потім вказати йому його місце.

Енкіду жив далеко від людей, в пустелі серед диких звірів, і не підозрював про своє істинне призначення. Коли він виріс, його випадково побачив мисливець і розповів про нього Гільгамешу. Той послав до дикої людини служительку храму богині Іштар, яка полонила Енкіду своєю красою та розумом. Потім вона привела його в Урук, де він став свідком сцени, коли Гільгамеш намагався проникнути в будинок молодих, щоб скористатися своїм царським правом на першу ніч із нареченою. Обурений нахабством і свавіллям царя, Енкіду перегородив йому шлях. Справа дійшла до сутички між ними. Жоден з них не міг здобути перемогу, це зробило їх друзями, а потім – за порадою богів – вони побраталися.

«Обнялись двоє друзів і сіли поруч

За руки взялися, мов рідні брати» [46, п. 105, с. 107].

Тоді Гільгамеш вирішив, що разом вони зможуть здійснити багато подвигів. Він посвячує Енкіду в свій сміливий і небезпечний для життя план: здолати зухвалого Хумбабу, охоронця гірських кедрів.

Який дужий я, син Урука, хай світ почує! Руку я здійму, нарубаю кедру,

Вічне ім'я собі сотворю я! [45, т. 1, п. 200 с. 109].

Хумбаба був чудовиськом, мешкав у величезному кедровому лісі, що й сьогодні покриває територію сучасного Лівану. Він був причиною всіх бід і всього зла світу, проте знаходився під заступництвом грізного бога Адада, повелителя дощу й грози. Незважаючи на несприятливі прогнози, друзі відправилися на гору кедрів. Адад, бог грози, хотів перешкодити їм, але на допомогу прийшов бог сон сонячний Шамаш. Коли вони повалили один із кедрів Хумбаби, чудовисько схопило їх. За допомогою Шамаша їм вдалося відруати Хумбабі голову.. Весь Урук захоплено святкував перемогу.

Подвиг друзів привернув увагу богині любові Іштар, яка запропонувала свою любов блискучому героєві Гільгамешу, але він відкинув її. Тоді Іштар поклялася помститися. Вона вмовила свого батька, бога Ану, наслати на Урук небесного бика, страховисько, що несло за собою спустошення. Бик убив сотні

мешканців Урука, позбавив сили Енкіду і почав спустошувати місто. Зрештою Гільгамешу та Енкіду вдається спільними зусиллями здолати чудовисько й вирвати з його грудей серце.

«Гільгамеш прекрасний серед героїв, Енкіду гордий серед мужів! Ми бика небесного гнали у гніві, хого він ждав – не знайшов в Уруці» [48, п. 165, с. 213].

Охоплена люттю Іштар кидається за допомогою й порадою богів, скаржачись на обох героїв. Привертає увагу й те, що в епосі небожителі зображені самовладними, несправедливими та впевненими у своїй безкарності. Їхній вирок базується лише на тому, що Гільгамеш – син богині, а Енкіду просто земна людина. Боги прирікають Енкіду на повільну, але вірну смерть, наславши на нього страшну хворобу. Хоча Гільгамеш обурений цим вироком, про який він дізнався уві сні, його друг і побратим вже через дванадцять днів помер в жахливих муках.

«Друг, що в бою рятував – чом мене покинув?

Я і ти – чи не рівно смертні?» [48, т. 1, табл. 7, п. 265, с. 119].

Лише Гільгамеш намагається забрати Енкіду з царства тіней, але йому вдається – й то по милості богів – всього одного разу побачити душу Енкіду на порозі пекла, жахи світу тіней. Шамаш, розуміючи марність старань Гільгамеша, звертається до нього: «Гільгамешу, куди ти рвешся, ж, яке шукаєш – там не знайдеш ти!» [45, с. 46].

Надзвичайне враження на Гільгамеша справила розповідь про корони й царські трони, що, як непотріб валяються в пеклі. Він вперше відчув, що й сам він смертний. Друге страшне зіткнення зі смертю Гільгамеш пережив під час епідемії чуми, що лютувала в Уруці. І тоді він вирушив на пошуки безсмертя. Він знав легенду про старого царя Утнапішті, якому разом із дружиною боги дарували вічне життя, що призвело однак до розладу між небожителями. Цю людину, яка стала безсмертною, Гільгамеш вирішив розшукати, щоб дізнатися, як він цього домогся: «Про життя і смерть його запитаю».

Йому було відомо, що Утнапішті живе в країні Дильмун на краю світу. Гільгамеш, здолавши диких левів, переправився через перевал до двопагорбової гори Машу, котру охороняли два напівчоловіки – напівскорпіони. Потім він

пройшов підземним шляхом бога сонця Шамаша й при виході з нього потрапив до чудового саду. Там він зустрів Сидурі – чашницю, до якої звернувся з наболілим питанням:

«Енкіду, милий друг, став землею! Так само, як він, чи я сам не ляжу, Щоб уже не встати ніколи? [50, табл. 9, п. 75 с. 137].

Сидурі вмовляла Гільгамеша відмовитися від подальшої подорожі:

«Гільгамешу, куди ти рвешся? Життя , яке шукаєш, не знайдеш ти !

Боги, коли творили людину, смерть вони судили людині,

Життя собі залишили. Ти ж, Гільгамешу. наповнюй утробу,

Вдень і вночі – завжди будь веселий, молитви справляй щоденно,

Вдень і вночі грай і танцюй ти! Хай вбрання твоє буде чисте,

Волосся чисте, омивайся водою, дивись, як дитя твою руку тримає,

Своїми обіймами втішай кохану – Іншого діла немає в людини!» [50, табл. 9, п. 75 с. 137].

Проте Сидурі все ж повідомила, що на шляху в нього буде море й упадає в нього річка смерті. Щоб потрапити на острів, де мешкав Утнапішті, йому необхідно шукати допомоги в керманіча порому Ур-шанабі. Із великими труднощами вдалося Гільгамешу подолати останні перешкоди на шляху до мети.

І ось відбулася зустріч, з легендарною людиною, котра вціліла після потопу. Проте Утнапішті (біблійний Ной) також намагався розтлумачити Гільгамешу, чому людина не може знайти безсмертя.

«Люта смерть не щадить людини: чи навіки муруємо ми оселі?

Чи навіки ставимо ми печаті? Чи навіки брати спадщину ділять?

Чи навіки ненависть живе в людях? Чи навіки ріка несе свою повинь?

Чи вічно з личинки виходить метелик?» [50, табл., 10, п. 305-340, с. 143]

«Життя людини залежить від волі богів:

Вони смерть і життя нам дали і не повідали смертному часу,

А повідали : жити живому! [50, табл. 9, п. 345, с. 144].

Щоб переконати впертого героя, він пояснив, що сон – це брат смерті. Ті, що сплять і мертві дуже схожі. Якщо йому вдасться здолати брата смерті, то, можливо, він переможе й смерть. Та запропонував шість днів і сім ночей не

лягати спати Гільгамешу, проте ця спроба не вдалася. Стомлений довгою подорожжю, він проспав цілу вічність. Розчарований герой уже зібрався було повернутися до Уруку, але жаліслива дружина Утнапішті дала йому останній шанс стати безсмертним: відкрила таємницю квітки вічної молодості.

Квітка Онді росте у воді, у неї корінь, як у будяка, а шипи, як у троянди. Герой пірнув на дно моря й дійсно знайшов чудову квітку, яку боги ховали від людей. Із квіткою він направився в Урук, щоб всім жителям свого міста подарувати вічне життя.

Проте скористатися нею так і не вдалося. Допоки Гільгамеш купався, квітку вкрала змія й відразу ж, скинувши шкіру, помолодшала. Отже, лейтмотив оповіді про Гільгамеша – неможливість для людини розділити долю богів, знайти безсмертя. Епос закінчується діалогом між Гільгамешем і керманичем порома Ур-шанабі, який супроводжував його в Урук. Гільгамеш глибоко розчарований, що йому не вдалося знайти вічне життя. Він зробив більше, ніж інші смертні люди і більше страждав, проте все марно, бо той, хто походить із людського роду, не може отримати вічне життя. – «Людина не може жити вічно, – погоджується з ним Ур-шанабі. – Проте твої справи зроблять тебе безсмертним, Гільгамешу». Потерпівши поразку в пошуках фізичного безсмертя, герой показує своєму супутнику на стіни Урука – безсмертного творіння тисяч рук людей кількох поколінь. – «Людина смертна, а місто буде стояти вічно!» [36, с. 6].

Таким чином, в аналізі епосу істориками упродовж відведеного йому часу Гільгамеш постає перед нами юнаком, навіть хлопчиком, і він наполегливо тримається за цей «юний статус», подібно Пітеру Пену у Баррі, він не хоче ставати дорослим. Після смерті Енкіду Гільгамеш не рухається вперед, а відступає назад, прагнучи хоча б в уяві знайти безпеку в країні дитинства. Біля воріт людини-скорпіона він залишає дійсність, буквально переступає межі цього світу й кардинально змінюється.

На думку А. Нямцу, образ Гільгамеша постає перед нами в розвитку. На початку поеми він – буйний богатир, наділений надзвичайною силою. Другий етап його становлення – рішення знищити все, що є, з його точки зору, негідного на світі [26, с. 11]. Це рішення прийняте ним під впливом дружби з Енкіду і похід

Гільгамеша на зухвалого Хумбабу теж освячений променями дружби й братства. І наступний етап (ще один крок до духовного зростання) – відчай при після смерті друга, роздуми про сенс життя, заперечення «гедонізму» Сидурі, марна спроба добути квітку вічної молодості і, нарешті, вищий прояв мужності – визнання власної поразки перед неминучістю смерті. Тож, точка зору автора поеми про Гільгамеша на смерть і життя мужня й істинна. Цим вона і відрізняється від пізніших східних творів.

2.2. Взаємовідносини богів і людей в епоху Гільгамеша

У всій стародавній напівміфологічній літературі червоною ниткою проходить думка, що були такі часи, коли між богами й людьми не було відчужених стосунків і вони могли легко й просто між собою спілкуватися. У результаті цього з'явилася ціла когорта напівбогів – тобто, спільних дітей богів і людей. До таких належала й мати Гільгамеша Нінсун.

Боги чують людські молитви про жорстокість правління Гільгамеша і вирішують створити дику людину, яка б у силі йому не поступалася. Проте, навіщо вони це зробили та як складуться стосунки між Гільгамешом, Енкіду, напівбогинею Нінсун і справжніми богами, намагалися дати відповідь дослідники людської свідомості в архаїчну епоху, такі, як Р.Ш. Клюгер, С. Бертман, С. Крамер та ін.

Наближення Енкіду до людської подоби, на їхню думку, має таке психологічне значення: він повинен стати подібним Гільгамешу, щоб той його прийняв. Твариноподібна людина для Гільгамеша була занадто далекою, чужою і жахливо та лякала б своєю могутністю. Такий зміст несвідомого проходить через трансформацію, наближаючись до людського обличчя у снах і фантазіях, доки не вкладуться в свідомість Енкіду. Тепер, коли він входить до Уруку, коли його веде ієродула, люди Уруку стоять навколо й дивляться, промовляючи:

«Із Гильгамешем хіба він схожий обличчям, за зростом він нижче, але кістками міцніше!» [50, табл. 2, п. 15-17, с. 151].

Таким чином, Енкіду менший на зріст, проте сильніший Гільгамеша. Він більше хтонічний, але могутній, несе в собі інстинктивну силу природи. Тут,

вперше в межах людської форми ми почули, що він виглядає майже як Гільгамеш. Ми можемо бачити в ньому, з точки зору Гільгамеша, тіньову фігуру, яка може стати асимільованою. Те, що він менший, також символічно значиме. Важливо, що цей зміст не досягає того рівня свідомості, що є в Гільгамеша, і не може доки сягнути її. Тут знову міф надає позитивну можливість удосконалення свідомості, індивідуалізації, адже в житті існує також негативна можливість, що тіньовий зміст виявиться занадто великим для інтеграції у свідомість.

Тепер Гільгамеш та Енкіду зустрічаються, цій події все сприяло. Обставини, за яких це відбувається, мають вирішальне значення. Гільгамеш повинен увійти до званий сімейного будинку, щоб виконати «hieros gamos» з ієродулою або самою богинею. Якраз в цей момент шлях йому заступає Енкіду, заважає туди увійти й вступає з ним у бій.

Варто зазначити, що ім'я Гільгамеша згадується не лише в месопотамських текстах, але й у Кумранських рукописах: фрагмент 13 Q450 «Книги велетнів» містить ім'я Гільгамеша поруч з уривком, перекладеним як «...все проти його душі...». Ці ж тексти використовувалися близькосхідними маніхейськими сектами. Еліан близько 200 року н.е. розповідає про Гільгамеша (у Еліана він зветься Гільгеном) видозмінену легенду про Саргона Аккадського: наче оракул передбачив смерть вавилонського царя від рук власного онука, той злякався і скинув дитину з вежі. Проте царевича врятував орел і виховав садівник [19, с. 10]. Ассирійський богослов Феодор Бар Конан близько 600 року н.е. згадував Гільгамеша (Глігмоса) в списку 12 царів, котрі були сучасниками патріархів від Фалека до Авраама. Ім'я Гільгамеша (Длілджаміша) пам'ятали навіть в XV столітті: Джалалуддін ас-Суюті називав його в якості одного з демонів.

У родинному будинку вже приготоване ложе Ішхари, так говорить нам текст. Та Ішхара – це також синонім Іштар, і це насправді її материнський аспект. Тож паралельно Гільгамеш повинен здійснити «hieros gamos» з Іштар, згідно з традицією стародавніх вавилонських царів, але й у цьому йому заважає Енкіду.

«Енкіду двері перегородив ногою, Гільгамешу увійти він не дав.

Схопилися вони, як бики зчепилися, Двері розтрощили, стіна здригнулася» [50, табл. 2, п. 12-18, с. 153].

Таким чином, «лібідо» Гільгамеша, сконцентроване на матері, але Енкіду буквально відводить убік від Гільгамеша. Після цієї битви, у якій Гільгамеш переміг, Енкіду вихваляє його. Гільгамеш найшвидше тоді й вирішує битися з Хумбабою (відсутня частина таблички), Енкіду безуспішно намагається його переконати не робити цього, і вони стають друзями. Далі слід неясний, оскільки неповний, уривок, з якого ми дізнаємося, що у Енкіду депресія.

«Варто Енкіду, його слухає промови, засмутився, сів і заплакав,

Очі його наповнилися слізьми: без діла сидить, ослабла сила.

Обнялися обидва друзі, сіли поруч, за руки взяли, наче брати рідні.

Гільгамеш його пожалів, мовить Енкіду: «Твої очі наповнилися сльозами,

Засмутилося серце, ти голосно зітхаєш?» Енкіду вуста відкрив, царю віщає:

«Крики, друже мій, рвуть мені горло: Без діла сиджу, ослабла моя сила ».

[50, табл. 2, п. 18-20, с. 155].

Перекладач В. Томпсон вважав, що це втрата любові ієродули робить його таким сумним. Але, на нашу думку, це просто романтична проекція на матеріал. У тексті не згадується ієродула. Виконавши своє завдання привести Енкіду в Урук і до Гільгамеша, вона зникає, згідно зі своєю службою жриці. Депресія Енкіду – це реакція на його відносини з Гільгамешем: саме через них він залишив свій тваринний рай і тужить за ним. Енкіду, інстинктивний, наповнений передчуттями, «боїться» своєї нової свідомості, жорстокої по відношенню до материнського світу, з якого він щойно вийшов. Ми знову зустрінемося з такою реакцією з його боку, особливо перед смертю Енкіду, коли він проклинає мисливця та ієродулу, яка вивела його зі степу й привела в Урук [18, с. 240].

Відповідь Гільгамеша така: він вмовляє Енкіду вбити гіганта Хумбабу і зрубати кедр. Тут сон стає реальністю. Цим він повертає друга до героїчних лицарських діянь. Гільгамеш підкоряється долі (достатньо згадати про сон із зірками). Через єдність з Енкіду «лібідо» тепер націлене на героїчне діяння щодо подолання матері. Значимо, що Енкіду у сумнівах, чи йти за ним і намагається всіляко утримати. Він знає небезпеку кедрового лісу і його стража Хумбабу::

«Відомо, друже мій, у горах мені все було, коли бродив зі звірями я разом:

Ліси там навколо на тисячі теренів, - хто ж проникне в середину лісу того?

Хумбаба – ураган його голос, уста його – полум'я, смерть – кожний подих!
 Навіщо бажаєш чинити таке ти? Нерівного бою чекай же у світі Хумбаби!»
 [50, табл. 2, п. 23-25, с. 157].

Цей кедровий ліс, із якого Енкіду щойно вийшов, повинен бути пов'язаним зі світом матері та її знаком. Надалі ми побачимо, що це він знає шляху до лісу. Не зумівши утримати Гільгамеша, він веде його туди. Те, що цей кедровий ліс дійсно пов'язаний із материнським світом, ясно підтверджується самим епосом, адже на початку п'ятої таблички цей ліс називається престолом Ірніні, але Ірніні - теж одне з імен Іштар.

У тому ж уривку п'ятої таблиці гора з кедром також називається «житлом богів». Це гора богів. Із цією концепцією пов'язано кілька прикладів в Старому Завіті, зокрема Ісайї 14:13: «Зійду на небо, що вище зірок Божих, поставлю престол свій, і сяду я на горі серед зібрання богів, на кінцях північних».

Схожу концепцію гори йсаду Божого ми зустрічаємо в Єзекиїля 28, де «помазаний херувим ... був на святій горі Божій». Це веде нас до Хумбаби, який теж стежить за горами богів, тобто раєм. Про нього сказано, що його дихання – вогонь. Тут запрошується паралель – це Мінотавр, страж Лабіринту. Як Мінотавра вбив Тезей, так і Хумбабу переміг Гільгамеш.

Та ця гора богів у той же час володіла якостями підземного світу. У нас є зображення Хумбаби, обличчя якого немов складено з лабіринту кишок. Але підземний світ, світ мертвих, теж називався вавилонянами «Палацом кишок». Тут знову грецька паралель заводить нас далі: Мінотавр – це Хронос, вигнаний Зевсом у підземний світ. Це старий дух-батько, котрий негативним і був переможений сином. Той парадокс, що підземний світ і рай знаходяться в такому тісному зв'язку в «Поемі про Гільгамеша», відповідає нерозділеним протилежностям життя і смерті в матері. Кедр як дерево, цвіте в землі мертвих – символ прадавньої матері, який дає й забирає життя. Хумбаба, лабіринтова людина, страж материнського кедрового лісу, якщо ми подивимося на нього в зв'язку з Іштар, то він є «хтонічним» чоловічим духом, відповідним її правлінню. Він нагадує про функції Стейсбарта в «Der Tote Tag! (нім., мертвий день) Барлаха, який служить матері, знищує претензії сина на звільнення від неї. Ми

ясно побачимо цей аспект Хумбаби в інших уривках, відчуємо, що він дійсно належить до материнського світу [19, с. 57].

Проте Гільгамеш не лише усвідомлює, що його доля – вбити Хумбабу. Він також усвідомлює той факт, що це головне його завдання, котре прославить його ім'я навіки. Проте ми побачимо, він іде на цей ризик лише після серйозної підготовки, що включає й пряме звернення до бога сонця Шамаша. І як не дивно, Шамаш підтримує Гільгамеша. Герой виконує культурне завдання свого часу: він засновує щось нове, з чим буде пов'язане в майбутті його ім'я.

Спочатку Гільгамеш викладає план старійшинам Урука. Вони намагаються відмовити його: «Ти молодий, Гільгамешу, йдеш ти за пориванням серця, сам ти не відаєш справді, що робиш!» [50, табл. 2, п. 10-11, с. 132]..

Гільгамеш вислуховує їх, але дотримується власного плану. Мудреці, побачивши його рішучість, благословляють його. Отже, рада старійшин, на нашу думку, є втіленням здорового глузду, життєвої мудрості в реальності. Не усвідомивши до кінця, що це означає, Гільгамеш все одно збирається піти. Проте раптова зміна позиції старійшин після того, як він залишився вірним своєму наміру, дуже вражає нашого героя. Вони говорять:

«Хай береже тебе могутній бог твій, нехай веде дорогою благополучною,
Хай поверне знову до Уруку, до пристані твоєї!» [50, табл. 2, п. 31-32, с. 198].

Після першого ритуалу відбувається наступний, що приводить безпосередньо до самого діяння. Гільгамеш простягається перед Шамашем, богом сонця, і щиро молиться:

«Я йду, та до Шамаша руки здійняв я: Життя моє нехайне припиняє плину,
То поверни ж мене до пристані Урука, правицю простягни наді мною!»
[50, табл. 2, п. 37-40, с. 201-202].

Тобто, він шукає опору не в собі, а в чомусь значущім за нього. Смиренна молитва – це дуже важливий етап для тогочасного героя. Він тремтить, знаючи, що повинен зробити щось дуже небезпечне й велике. Це вказує, що саме з цим богом його пов'язують особливі сосунки. У вавилонській релігії є багато молитов різним богам, до яких звертаються в різних ситуаціях. Але є також боги, що є особливими богами людини. З цієї молитви ми можемо зробити висновок,

що Шамаш – особливий бог Гільгамеша. Пізніше ми побачимо, що Іштар теж має для нього вирішальне значення. Відносини Гільгамеша з Іштар і Шамашем дають нам широке розуміння всього розвитку шумерійської релігії.

Шамаш, син місячного бога Сіна, є сонячним богом. Сонце – це символ енергії та свідомості, бо воно освітлює світ. Те, що Шамаш стоїть за всіма задумами Гільгамеша, виразно підтверджується, коли Гільгамеш йде з Енкіду до його матері Нінсун, яка є теж богинею-жрицею у храмі Шамаша, Гільгамеш повідомляє матері про свій план, про далеку подорож і битву, на яку він має зважитися, і просить помолитися за нього Шамашу. Її молитва прекрасна і також важлива щодо тих подій, які розгортаються:

Вступила Нінсун до своїх покоїв, Вбралася у плаття, гідне її тіла,
Одягла намисто, гідне грудей, оперезана стрічкою, увінчана тіарою,
Чистою водою окропила землю, зійшла сходами, піднялася на дах,
Перед Шамашем вогонь розпалила, принесла жертву, і перед богом
Здійняла руки: «Навіщо ти дав мені в сини Гільгамеша,
І вклав йому в груди неспокійнеє серце? Ти торкнувся його, тож піде він
Далекою дорогою, де Хумбаба, у невідомий бій йде на смерть битися.
Ще не вбитий ним лютий Хумбаба і все, що є злого, він вижене зі світу,
У день, коли ти знамення йому покажеш, Нехай тобі Айа-наречена нагадає,
Щоб подали про нього правоохоронці ночі». [50, табл. 3, п. 9-20, с. 8-9]

На думку Р. Клюгера, ця молитва є виразом страждання. Мати знає, що син повинен йти, але по-материнськи питає своє божество: «Чому мені дістався такий син, який буде робити всі ці речі, чому саме мій син?» [19, с. 26]. Це вічна історія. «Тепер ти торкнувся його» – це прекрасний вираз. Коли бог торкнувся смертного, він повинен йти невідомим раніше шляхом. Ця прямота в дотику долі дуже виразна. Тут мати не говорить так, як старійшини. Природно, бути жрицею Шамаша означає бути посвяченій у цей принцип вищої свідомості. Це допомагає їй відпустити його, хоча і з болем, але без опору, без бажання, щоб «мій син» був просто «нормальною» людиною, котра веде звичне повсякденне життя. «Ти торкнувся його», і він повинен відправлятися в подорож, щоб зустріти в битві невідоме, відправитися по шляху, якого ще ніхто не знає. Це, також можна

стверджувати, класичний опис внутрішнього шляху, який невідомий людині. І мати не знає. І Гільгамеш не знає також.

Обом їм відомо – шлях у назад немає. І мати теж молиться Шамашу, щоб той захистив його, і щоб його наречена нагадала богу захистити Гільгамеша. На що вона натякає? На жіночу сторону, на почуття. Що тут виражено символічно? Як вона дивиться на подорож свого сина? Його чекає Нічна подорож по морю, внутрішній шлях подорожі у темряву, і ми побачимо, як це правильно, особливо у другій частині епосу. Молитва Нінсун здається мені класичною моделлю позитивного підходу матері до долі свого сина. Природно, що вона страждає від такої долі - «Чому ти дав моєму синові таке неспокійне серце?», але не протистоїть його долі. Вона не владна, навпаки, допомагає.

Молитва Нінсун, таким чином, також значима, бо показує в самому міфі відмінність між особистою матір'ю і архетипною. А хто тоді архетипна мати? Безумовно, Іштар. Вона архетипна велика мати. І тут вони диференційовані, що стане ясніше далі. Зробимо висновок: ця молитва, цей допомагає Гільгамешу здолати архетипну матір, а також класичне відношення до матері. Тому що якщо в цьому сенсі син не здолає матір, то залишиться в матері. Можливо, цього мати і бажає, але тоді він не доведе свою мужність [19, с. 27]..

Отже, взаємовідносини між людьми і богів в архаїчну епоху Гільгамеша є класичним відображенням міфологічних уявлень шумерійців, тісної взаємозалежності сина і матері, місця материнської молитви в житті стародавньої цивілізації, розумінням особистої та архетипної матері. Наведений уривок із поеми про битву біля воріт потяг хтонічної людини до невідомого й непізнанного, її намагання кинути виклик долі, подолати бар'єри цього світу, вступити до бою з богами та нарешті досягти бажаного безсмертя.

РОЗДІЛ 3. ЕПОС «ПРО ТОГО, ХТО БАЧИВ УСЕ» В БЕЛЕТРИСТИЦІ XIX – XX СТОЛІТЬ

Як у XIX століття, так і нині людство переживає часи «археологічної революції». Сотні табличок IV – I ст. до н.е. знайдено при розкопках давніх міст Месопотамії. Ці археологічні дані найкращої якості, бо над клинописними текстами, що пролежали у землі, не працював жоден редактор чи цензор.

Науковці нараховують 5 різних сказань про Гільгамеша та Енкіду, які прийнято називати піснями. Найрозповсюдженішим і яскравим за стилістичною розробкою образу Гільгамеша є аккадський епос. Головною темою цієї версії є опис мандрів Гільгамеша. Такі поеми, зазвичай, дослідники класифікують як «епоси пошуків», що певною мірою об'єднує їх з «Рамаяною» та «Одіссеєю».

Поема про Гільгамеша не лише найдавніший із відомих творів про героя – людину, але разом із тим твір, що частіше за інші перечитується, оновлюється, вводиться знову й знову в контекст сучасної культури. В. Іванов у статті «Ще одне народження Гільгамеша» зазначає, що саме з «Поеми про Гільгамеша» необхідно починати родовід усієї епічної письмений літератури Давнього Світу. Після того, як у другій половині 20 століття було знайдено пізніший аккадський текст поеми, не закінчуються спроби передати поему та її віршовану форму в сучасному перекладі.

Свідченням такої популярності тексту є велика кількість сучасних творів, що є переказами чи варіаціями на тему поеми, головний герой яких Гільгамеш. У багатій науково-популярній літературі, вчені відзначають наявність паралелей із Вітхим Завітом, і найперше з Біблійною розповіддю про всесвітній потоп.

Без сумніву, російська поетеса А. Ахматова мала певні знання в галузі шумерійського й аркадського клинопису. Вона вважала, що «Гільгамеш» – це першооснова, точка відліку світової літератури. Ім'я «Гільгамеш» поетеса дала герою «Поеми без героя», який готовий за колективне безсмертя заплатити відмовою від власного. Для неї епос залишився пов'язаним із двома дорогими їй іменами Н.С. Гумільова та В.К. Шилейка. «Це просто блискуче. Це значно сильніше за Ілліаду!» – стверджувала поетеса [39].

Лідер київських неокласиків Микола Зеров у однойменному сонеті порівнює себе з Гільгамешем, який задумується над вічним питанням: «Як вік людський продовжити нужденний, як доступитись загадок буття?» Проте, не дає певної відповіді на поставлене запитання.

Останнім часом до вже існуючих перекладів додалися перекази. Найвідомішими є англійський та французький переказ у трьох випусках з ілюстраціями Л. Зіман, віршований англійський переклад Девіда Феррі. Існує скорочений варіант одного із перекладів, призначений для масового читача у звукозапису в читанні Річарда Паско. Відомий історик культури Давньої Месопотамії Ж. Боттеро в 1992 році створив коментований французький переклад з цікавими коментарями різних варіантів тексту. Кількома роками пізніше вийшов спеціалізований переклад проф. Р.Ж.Турне й А. Шаффера [21, с. 255].

В Інтернеті є декілька десятків сайтів, присвячених поемі. На них відбувається обмін думками стосовно труднощів тлумачення поеми, найскладніших її місць, обговорюються й зіставляються переваги різних перекладів, є перелік статей та бібліографічних списків про Гільгамеша, пропонується зв'язний переклад усього тексту або окремих клинописних таблиць. Відомий професор, математик Техаського університету В. Лівшиц прикрасив свій сайт уривком з англійського перекладу поеми.

Ще одним свідченням популярності тексту є велика кількість сучасних творів, що є переказами чи варіаціями на тему поеми, головний герой яких Гільгамеш. У багатій науково-популярній літературі, вчені відзначають наявність паралелей з Вітхим Завітом, і найперше – з розповіддю про всесвітній потоп.

За останні роки з'явилося кілька спектаклів на тему Гільгамеша. Це п'єси С. Вуйовича «Гільгамеш» в Чорногорії, спектакль «Епос про Гільгамеша», в Берфоршидському молодіжному театрі. У Петербурзі поставлено спектакль «Гільгамеш 1, 2», створений режисером театру «Особняк» А. Савчуком. Це ритуальне дійство, енергійне, захоплююче, водночас архаїчне й сучасне, поетична драма на основі тексту епосу про Гільгамеша. У цих спектаклях у дусі тотального сучасного театру, орієнтованого на синтез мистецтв, значне місце відводиться музичному оформленню.

Для сучасного слухача є доступними на компакт-дисках музичні композиції про Гільгамеша, що зберігають сюжетну канву давнього епосу: опера «Гільгамеш» італійського композитора Фю Баттіато, ораторія «Гільгамеш» чеського композитора Богуслава Мартіну. Використанням електронної музики відзначається містерія «Гільгамеш» американського композитора Б. Труакса.

Композитор Б. Мартіну, зокрема, зазначав, що, не дивлячись на величезні досягнення в сучасній техніці та індустрії, проблеми й почуття, що керують людьми завжди залишаються незмінними: вони існують як в історії минулих днів, від якої ми отримуємо знання, так і в сучасній літературі. Це проблеми дружби, кохання й смерті. У Нью-Йорку в 1995 році поставлена музична драма Ендрю Ордовера «Гільгамеш», котра точно відповідає сюжету епосу.

В образотворчому мистецтві до теми «Епосу...» зверталися німецькі митці Віллі Баумайстер та Карло Шеллеманн. У 2010 році з'явився графічний роман «Гільгамеш», ілюстрований Буркгардом Пфістером. В одній із сучасних публікацій Гільгамеша правильно названо «сучасним давнім героєм» [39].

Улітку 2012 року обладач багатьох «Оскарів», режисер Роджер Крістіан («Нострадамус», «Підводний світ») оголосив про початок роботи над екранізацією епосу про Гільгамеша: «Одна з найстаріших легенд світу знову оживе». Телесеріал «Стар-Трек» у одній із серій також використав деякі мотиви цього епосу. У Берліні було відкрито виставку, організовану німецькими сходознавцями, присвячену героїчному юнакові, як його називають у буклеті.

Одне з найбільших німецьких видавництв «С. Н. Веск» видало новий коментований переклад епосу разом з біографіями Ейнштейна та Наполеона. Таким чином, твір шумерійської міфології, написаний у II тисячолітті до н.е., зайняв місце поряд із творами Томаса Манна та Лева Толстого. Слід зазначити, що саме Томас Манн у своїй тетралогії про Йосипа та його братів використав для інтерпретації легенди про Йосипа окремі сюжетні лінії з «Гільгамеша». Інший німецький письменник Ганс Генні Янс створив за мотивами епосу романний цикл «Ріка без берегів» (1949). У 1998 році був опублікований роман «Гільгамеш» Штефана Грюндіса, а в 2001 році — однойменна драма Рауля Шрота [46].

Сюжет Гільгамеша часто використовують у літературі фентезі. Популярний англійський письменник Джонатан Страуд у якості першого господаря свого легендарного джина Бартимеуса обрав саме Гільгамеша. І це не випадково, бо «Епос про Гільгамеша» починається з опису будівництва стіни. Її зводили мудреці за допомогою певних заклять. Тож постає питання: чи не допомагали їм могутні духи на зразок Бартимеуса, який мав прізвисько «Уруцький»? Можливо, ті ж самі сили допомагали свого часу й царю Соломону, коли він сидів на престолі в Єрусалимі. Інакше, як би могло маленьке Ізраїльсько-Іудейське царство відігравати роль культурного центру всього величезного Сходу? Ці думки пронизують наскрізь роман Джонатана Страуда «Перстень Соломона», де постійно йдуть згадки про Гільгамеша [42].

Американський письменник Р. Сілверберг, відомий своїми науково-фантастичними творами, неодноразово звертався до образу напівлегендарного правителя Урука, напівбога, шукача вічного життя. «Цар Гільгамеш» (1984 р.) – це осучаснена літературна обробка «Про того, хто бачив усе...». Герой також здійснює безліч подвигів, є мудрим правителем, воїном, та неминучість смерті робить його життя безрадіним. Подолавши великий шлях до пізнання вищої мудрості, спілкуючись із богами та земними людьми, Гільгамеш приходить висновку, що певною мірою відрізняється від того, що міститься в оригінальному сюжеті. Гільгамеш впевнений: коли з честю виконуєш свій обов'язок, перестаєш боятися смерті, то вона щезає: «Я виконав мою роботу, і буду працювати ще. Я створив собі ім'я, воно подолає століття. Гільгамеш не буде забутим. Вони згадають мене з радістю і гордістю.

Що вони про мене скажуть, мої нащадки? Скажуть, що я жив, і жив добре. Що я бився, і бився як треба. Що я помер, і помер гідно. Я боявся смерті більше, ніж будь-хто, хто живе, і дійшов до кінця світу, щоб від неї втекти. А повернувшись, я більше не думав про неї. Ось істина. Я тепер знаю, що не треба боятися смерті, якщо ми виконували свій обов'язок. А коли перестанеш боятися смерті, то виходить – смерті немає» [41, с. 223]

У 1996 році вийшов роман «Гільгамеш», написаний російським філософом, істориком, письменником, доктором філософських наук, професором

Романом Вікторовичем Светловим. Це твір про давню історію та про нас одночасно. Його своєрідність полягає не лише в історичній екзотиці, а й у відчутті єдності минулого та сучасного, у романтиці. На думку автора, ім'я Гільгамеш означає «герой – батько роду».

Привертає увагу опис зовнішності головного героя, який був особливим, вищим від усіх на зріст «Про Гільгамеша говорили, що на зріст він вимахнув із пальму, плечі ж його – широкі, міцні – викликали думку про балки, що підтримували дах у купецьких коморах на березі Євфрату». [30, с. 2]. Його так і називали: «Великий». Проте великим він був не лише зовні, але й у справах, надзвичайно могутнім та сильним. Люди боялися його, а тому звернулися до богів: «Він ще молодий, то стає зовсім страшно: якщо це молодість, то якою ж буде зрілість? Коли людина стрибає з берегу каналу в воду, глина, від якої він відштовхується, кришиться і продавлюється – ось точно так же й наше місто. Куди хоче стрибнути Гільгамеш – відомо одним Вам, а відомо Вам, що він розкришить і розчавить весь Урук, відштовхуючись від землі? О, якщо хтось міг би приборкати його силу! Але ж із ним впоратися неможливо!» [30, с. 4].

Гільгамеш братається з рівним йому за силою Енкіду: «Адже поєдинок наш був радістю, адже ми випробували один одного й захопилися, виявивши рівного собі. А рівний – не конкурент, рівний – лише один. Ось він, лев, про який я мріяв. Клянуся Енкі - він і правда лев!» [30, с. 9]. Також Гільгамеш робить другом колишнього запеклого ворога Агу із Киша : «Не так багато народжується героїв, щоб один з них вбивав іншого ... Підемо з нами, владика Кіша» [30, с. 9].

Здійснюючи славні подвиги, Гільгамеш задумується, що таке слава: «Лише зараз він зрозумів, що справжня слава – штука дивна та яка веде в страх її володаря. Справжня слава – це річ, яка існує сама собою. Ти створив її, але в ній живуть інші; ти все хочеш що-небудь додати до неї, наповнити вагою, зміцнити на землі, в тебе все ще живе сумнів, чи не змете її випадковий поворот долі, а люди вже звикли до цієї речі, вони поводяться з нею, як із чимось непорушним, само собою зрозумілим. Побачивши стіни Уруку, Гільгамеш зрозумів, що він зачепився за землю, і сили, що рвуться з грудей, перестали прагнути охопити цей світ» [30, с. 21].

Після втрати друга Гільгамеш вирушає на пошуки безсмертя, бо думки про смерть надзвичайно важкі для нього: «Я боюся смерті, – повторив Великий. – Лише людина може зрозуміти, що це таке. Я можу битися з будь-яким ворогом, але не з часом, який як черв'як підточує скрижалі моєї долі. Мій бог, Уту, і той не зміг врятувати Енкіду. Я сподіваюся лише на Благочестивого Царя. Хто, крім Утнапішті, який позбувся найстрашнішої напасти, зможе допомогти мені?» С 3

Проте, дізнавшись, яким чином Утнапішті досяг безсмертя, герой відмовляється від нього, адже не хоче бути вічно живим ціною людських життів : «Для того, щоб Благочестивий Цар отримав безсмертя, всі інші люди повинні були померти. Подумай, Зумхарар, подивися на потоп очима Утнапішті: міриади людей пішли на корм риbam, і лише тому він став рівнею богам» [30, с. 36].

Та все ж він залишається переможцем смерті, бо впевнений, що діяння людини – це її безсмертя: «Раніше я думав, що стіни – це слава. А, виявляється, вони більше, ніж слава. Вони – моє вічне життя. Нехай глина розсохнеться, розтане – я вже є, і навіть Енліль із цим нічого вдіяти не зможе». [30, с. 37].

Серед сучасної художньої літератури про Гільгамеша на особливу увагу заслуговує повість «Блискучий Гільгамеш» дитячого письменника, публіциста, лауреата премії ім. О. Гріна Валерія Воскобойникова [3].

На початку твору автор дає коротке пояснення, що Гільгамеш – це перший герой, про якого більше V тисяч років тому було написано сказання. Ризикуючи собою, він намагався пізнати таємницю життя та смерті, так і не відкрити до його часу. Повість написана за мотивами шумерійського та аккадського епосів.

Слід відзначити особливу побудову твору: кожна наступна частина починається фразою, якою закінчується попередня. Оповідь ведеться від імені Сі-лікі-унні – заклинателя, який із пошаною та любов'ю розповідає про свого володаря: «...якщо ти побачиш на вулиці їхнього царя Гільгамеша, то відразу зрозумієш, що він – найкращий з усіх царів, які жили колись, він найкрасивіший і наймогутніший з усіх, хто народжувався в Уруці.» [3, с. 1]. Люди вірять Гільгамешу : «І ми знали – з Гільгамешем ми переможемо» [3, с. 6].

Він проявляє мудрість і гуманність навіть до ворогів. Перемігши армію запеклого ворога Аги, звертається до нього : «Чи не краще стати нам братами?

Тоді наші багатства збільшаться вдвічі. Із нашою могутністю не зрівняється ніхто, і все боги Шумеру будуть оберігати наших людей. Подумай і виріши. Я ж готовий стати твоїм братом». с. 7 Проте з часом Гільгамеш став жорстоким і свавільним, перетворюючи жителів міста на рабів, тому боги створюють Енкіду та просять його : «Скажи, скажи нашому Гільгамешу всю правду! Вступися за городян! Нехай і на царя зійде милосердя» [3, с. 19].

Та побачивши рівного по силі супротивника, цар братається з лісною людиною. Разом вони долають страшного Хумамбу, вбивають бика, посланого богинею Іштар. Проте велике нещастя спіткало Гільгамеша – його друг помирає. Оплакуючи його 12 днів, герой просить богів повернути Енкіду в сонячний світ, бо сам готовий замінити друга у підземному царстві. Він глибоко сумує, однак помічає, що це лише його біль, навколо нічого не змінилося.

Отже, герой вирушає до безсмертного царя Утнапішті , щоб дізнатися таємницю вічного життя, господарка богів Сидурі відмовляє його від пошуків: «Гільгамешу, я тепер зрозуміла, куди ти прагнеш. Лише шукаєш ти неможливого. Невже тобі не сказали, що боги, створивши людину, не дали їй вічного життя. У тебе, Гільгамешу, інша справа. Вдосталь і смачної їжі, справляй щоденне свято, очищуй частіше тіло водою, обіймами радуй дружину і будь щасливий, коли дитя твоє візьме тебе за руку. Це – доля людини!» [3, с. 56].

Утнапішті також намагається пояснити герою, що печаль його марна, коли облишити гонитву за недосяжним, відчуєш радість дня: «Марна туга мучить тебе, Гільгамешу. Або ти не знаєш, що межі нещастя й щастя вибирає для себе сама людина? ... нездійсненне бажання, прокралося в серце – ось що робить людину нещасною. І щасливий той, хто їх ніколи не відав. Ти ж, Гільгамешу, вирішив зрівнятися з богами. На землі все смертно, безсмертні лише одні боги. Ти ж не хочеш стати небом або сонцем, ти знаєш: це недосяжно. Навіщо ж ти хочеш знайти безсмертя? Ти забув, що складений із людської плоті, а це значить, що чекає на тебе доля людини. Згадай той світ, в якому живеш, і ще раз подумай: чи є в ньому що-небудь вічне? Навіки ми будемо будинки? Чи вічні трави, дерева, звірі? Або є вічною розкішна квітка? А скільки царів, котрі вважають себе владиками світу, осягають лише момент смерті, що в головному вони рівні

найжалюгіднішому з людей. Крім богів немає нічого вічного на землі, вони і визначають для нас наші життя і наші смерті. Залиш свою погоню за незбагненим, Гільгамешу, і ти знову відчувеш радості дня!» [3, с. 60].

Здобувши квітку безсмертя й зразу ж втративши її, цар взамін вічності отримує божественну мудрість: «Варто було пройти по всьому світу, щоб повернутися додому й побачити, що краще свого міста немає нічого на землі. Люди приходять в життя і йдуть, а побудоване ними живе в світі завжди. Це і є вічне життя.» (с. 90). Таким чином, Валерій Воскобойніков у своїй повісті також підтверджує думку, що безсмертя людини – в її справах.

Повість «Блискучий Гільгамеш» закінчується зверненням оповідача до читача, у якому він промовляє: «Між нами безліч життів і десятки століть. Але знай ти, навчений досвідом тисячоліть, що я в цю мить подумав про тебе. Для тебе прошу я у богів милості. Я не знаю, як ти там, як збудував своє житло і як ти вдягнений. Але я знаю, що ти, також як я, радієш вранішньому сонцю, добрій посмішці і веселому слову. І нехай хтось, через тисячі років, прочитає і про твоє життя, як ти прочитав про наше. Це означає, що нас із тобою поєднала єдина нитка людської думки. І ми з тобою – вічні. І я прошу у богів милості для нас для всіх, коли б ми на землі не жили!» [3, с. 99].

Таким чином, проаналізувавши еволюцію образу Гільгамеша в белетристиці XIX – XX століть, ми прийшли висновку, що жодне покоління письменників не залишилося до нього байдужим. Тому і віршований англійський переклад Д. Феррі, і скорочений варіант Р. Паско, і французькі переклади Ж. Боттеро, Р.Ж.Турне й А. Шаффера, і віршовані уривки А. Ахматової в першу чергу були спрямовані на відтворення тисячолітньої східної мудрості, що містить цей епос. Письменники другої половини XX – початку XXI століть (С. Вуйович, Р. Шрот, Р. Сілверберг, Р. Светлов, Дж. Страуд, В. Воскобойніков та ін.) різними засобами художньої виразності відтворювали шумерійську дійсність з її наболілими проблемами, що не втратили своєї актуальності й сьогодні. Кожен із цих митців робив свій акцент на одній із частин епосу «Про того, хто бачив усе» – на сенсі життя, на дружбі, неминучості смерті, усвідомленні людиною свого місця в цьому житті. І всі ці проблеми – глобальні.

ВИСНОВКИ

У ході нашого дослідження було реалізовано його мету, втілено завдання, що нам дозволило зробити наступні висновки:

1. Проаналізовано тему безсмертя та державної влади в стародавній літературі народів Межиріччя; показано, що тема безсмертя й державної влади тісно переплітаються і в «Епосі про того, хто бачив усе» та в інших творах шумерійської епохи; відстежено думку, що життя варто прожити так, щоб пам'ять про людину зберігалася у віках. Найважливішим, на нашу думку авторів епосу є те, що пошук безсмертя – то лише марнота амбіцій смертної людини в порівнянні з життям безсмертного міста, яке звели мудреці. Місто буде стояти вічно й у ньому житиме слава про гідних людей.

2. Порівняно різні точки зору дослідників образу Гільгамеша в науковій літературі; в аналізі епосу істориками (А. Нямцу, І. Дьяконов, Р. Клюгер В. Шилейко Є. Мелетинський та ін.); упродовж відведеного йому часу Гільгамеш постає перед нами юнаком, котрий наполегливо тримається «юний статус», бо не хоче ставати дорослим. Після смерті Енкіду Гільгамеш не рухається вперед, а відступає назад, прагнучи хоча б в уяві знайти безпеку в країні дитинства. Біля воріт людини-скорпіона він залишає дійсність, буквально переступає межі цього світу й кардинально змінюється. Показано, що взаємовідносини людей і богів в архаїчну епоху Гільгамеша є класичним відображенням міфологічних уявлень, тісної взаємозалежності сина і матері, місця материнської молитви в житті стародавньої цивілізації, розумінням особистої та ахетипної матері-богині.

3. З'ясовано особливості відтворення епосу «Про того, хто бачив усе» в белетристиці XIX – XX століть; показано, що жодне покоління письменників не залишилося до нього байдужим. Віршовані переклади Д. Феррі, Р. Паско, і Ж. Боттеро, Р.Ж.Турне й А. Шаффера, А. Ахматової в першу чергу були спрямовані на відтворення тисячолітньої східної мудрості, що містить цей епос. У романістиці другої половини XX – початку XXI століть (С. Вуйович, Р. Шрот, Р. Сілверберг, Р. Светлов, Дж. Страуд, В. Воскобойніков та ін.) автори різними засобами відтворювали шумерійську дійсність з її наболілими проблемами, що не втратили своєї актуальності й сьогодні.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ:

1. Аккадское сказание о Гильгамеше, о все постигшем ; стих. перел. С. Липкина. М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1962. 156 с.
2. Березанская С.С. Северная Украина в эпоху бронзы. К.: Наук. думка, 1982. С. 21.
3. Воскобойников В. Блистательный Гильгамеш. М. : Слово, 1996. 102 с.
4. Гавпт П Історія культури Шумеру, Аккаду та Вавилону. К.: Либідь, 1995. 672 с.
5. Гаспаров М.Л. Г 22 Рассказы Геродота о греко-персидских войнах и еще о многом другом. М.: Согласие, 2001. 228 с.
6. Гильгамеш ; перевод аккадского эпоса в стихотворном переложении Семена Липкина. СПб.: Пушкинский дом, 2001. 116 с.
7. Гільгамеш ; перекл., комент. С. Кіндзерявого-Пастухіва. Вісник Академії Наук України. 1992. №1. С. 71-72.
8. Гумилев Н.С. Гильгамеш. Пг.: Изд. Гржебина, 1919. Режим доступа: <https://gumilev.ru/verses>
9. Гуцуляк О.Б. Пошуки заповітного царства: Міф-текст-реальність. Івано-Франківськ: Місто-НВ, 2007. 540 с. (Серія «Золотий грифон»)
10. Гуцуляк О.Б. Філософія української сутності: соціокультурні смисли алхімії національного буття. К. : АртЕкономі, 2016. 256 с.
11. Дибко Ірина. Гільгамеш: поема. Кліфтон, 1984. 93 с.
12. Дьяконов И.М. Комментарий. *Эпос о Гильгамеше* ; перев. с аккад., послесл. и комент. И.М. Дьяконова. М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1961. С. 146-147.
13. Дьяконов И.М. Люди города Ура. М.: Наука, 1990. С. 319.
14. Заблоцка Ю. История Ближнего Востока в древности (От первых поселений до персидского завоевания) ; перев. с польск., предисл. В.А. Якобсона. М.: Наука, 1989. С.88.
15. Замаровський В. Спочатку був Шумер: Науково-художній нарис ; перекл. Із словац. Вступ. Ст.. А.О. Білецького. К.: Веселка, 1983. С.101.
16. Иванов.В.В. Еще одно рождение Гильгамеша. М.: Иностранная литература 2000, № 10. С. 10-16.
17. Иванов В.В. Избранные труды по семиотике и истории культуры. Т. 3. Сравнительное литературоведение. М. : Языки славянской культуры. 2004. 816 с.
18. Коган Л. Е., Нуруллин Р.М. Гильгамеш. *Вестник древней истории*. 2012. № 3. С. 191–232.; № 4. С. 220-263.
19. Клюгер Р.Ш. Гильгамеш. *Историческая психология*. М. : Наука, 2017. 214 с.
20. Крижанівський О.П. Історія Стародавнього Сходу: Курс лекцій. К.: Либідь. 1996. С.41-42.
21. Мелетинский Е.М. Поэтика мифа. 2-е изд., репринт. М.: Вост.лит.; языки рус. культуры, 1995. С.255-256.
22. Мень А.В. История религии: В поисках Пути, Истины и жизни: В 7-ми тт.

- М.: СП «Слово», 1991. Т.2. С. 401.
23. Міф і легенда у загальнокультурному просторі: монографія. А.Є. Нямцу, Г.В. Фоміна. Чернівці: ЧНУ, 2010. 256 с.
 24. Найдавніша література Шумеру, Вавилону, Палестини в українському перекладі (Пантелеймон Куліш, Михайло Москаленко, Іван Нечуй-Левицький, Іван Пулюй, Леся Українка, Іван Франко). К.: 2016. 448 с.
 25. На ріках вавілонських: 3 найдавнішої літ. Шумеру, Вавилону, Палестини ; упоряд. М.Н. Москаленко; авт. передм. І.М. Дьяконов. К.: Дніпро, 1991. 398 с.
 26. Нямцу А. До проблеми функціонування «літературних архетипів» у європейському загальнокультурному контексті. *Слово і час*. 2009. №2. С. 3-14.
 27. Про того, хто бачив усе... Епос про Гільгамеша ; перек. з аккадської І. Дьяконов та М. Москаленка. *На ріках Вавілонських: 3 найдавнішої літератури Шумеру, Вавилону, Палестини*. К., 1991. С. 98-151.
 28. Рабинович Е.Г. Сюжет „Гільгамеша” и символика инициации. *Вестник древней истории*. 1975. Ч.1. С. 80.
 29. Ревуненкова Е.В. Проблемы шаманизма в трудах М. Эллиаде. Актуальные проблемы этнографии и современная зарубежная наука ; ред. Ю.В. Маретина и Б.Н. Путилова. Ленинград: Наука, 1979. С. 254.
 30. Светлов Р. В. Гильгамеш . Прорицатель. Гильгамеш. Легенда о Тевтобургском лесе. — Авторский сборник. СПб.: Комплект, 1994. 403 с.
 31. Сиддхартха Гаутама (Будда) Цитаты и афоризмы. Режим доступа: <https://citaty.info/man/siddhartha-gautama-budda>
 32. Тойнбі А. Дослідження історії ; перек. з англ. *Всесвіт*. 1994. №11-12. С. 154.
 33. Тойнбі А. Дж. Дослідження історії: Скорочена версія томів I-VI Д.Ч. Сомервелла ; перекл. з англ. К.: Основи, 1995. Т.1. С.44.
 34. Снегирев Й.Л., Францов Ю.П. Древний Египет: Исторический очерк. — Л.: ОГИЗ, Госсосэгизиздат, 1938. С. 122. С.130-132.
 35. Тураев П.А. История древнего Востока. Л.: ОГИЗ, Соцэкиздат, 1935. Т.1. С.147.
 36. Шилов Ю.О. Безсмертя. *Український оглядач*. 1998. Ч.9. С.6.
 37. Шилов Ю.О. Епос про Гільгамеша” з пам’яток Подніпров’я. *Родовід*. 1996. Ч. 1(13). С.62-66.
 38. Роберт Силверберг. Царь Гильгамеш ; перев. на русский: А. Бурцев, И. Фудим (Царь Гильгамеш), 2018. 234 с.
 39. Серова М.В. "Цветы" в поэтическом мире Анны Ахматовой: Режим доступа. Шрот <http://ahmatova.niv.ru/ahmatova/kritika/serova-cvety-v-poeticheskom-mire-ahmatovoj.htm>
 40. Сиддхартха Гаутама (Будда) Цитаты и афоризмы. Режим доступа: <https://citaty.info/man/siddhartha-gautama-budda>
 41. Сильверберг Р. Приключения в археологии ; пер. с англ. Е.В. Лазаревой. М.: Вече, 2007. 384 с.: ил.
 42. Страуд Дж. Кольцо Соломона ; пер. А. Хромова. М. : Слово, 2017, 184 с.

43. Чабб М. Город в песках ; сокр. перев. с англ; отв.ред. М.А. Коростовцев. М.: Наука, 1965. С.48.
44. Чмихов М. Глобальний катаклізм очима трипільців. *ІндоЄвропа*. 1996-1997. Ч.1-2. С.86-90.
45. Шилейко В. К. Ассиро-Вавилонский эпос. Переводы с шумерского и аккадского языков ; ред. В. В. Емельянов. СПб: Наука, 2007. 210 с.
46. Шрот Р. Эпос о Гильгамеше. 2001. М.: Прогресс, 188 с.
47. Эпос о Гильгамеше («О все выдавшем») ; пер. с аккадского И.М. Дьяконова. СПб.: Наука, 2006. 221 с.
48. Эпос о Гильгамеше («О все выдавшем». Библиотека всемирной литературы. Том 1. *Поэзия и проза Древнего Востока*. М.: Худ. литература, 1973. С. 166-220.
49. Эпос о Гильгамеше (статьи и фрагменты). *Ассиро-вавилонский эпос*. Переводы с шумерского и аккадского языков В. К. Шилейко. Изд. подгот. В. В. Емельянов. Отв. ред. И. М. Стеблин-Каменский. — СПб.: Наука, 2007. С. 353-400. (Литературные памятники).
50. Эпос о Гильгамеше. О все выдавшем. М.: Эксмо, 2005. 544 с. (Антология мудрости).

ДОДАТКИ

Додаток А.

Шумерійське зображення Хумбаби.

Додаток А 1.

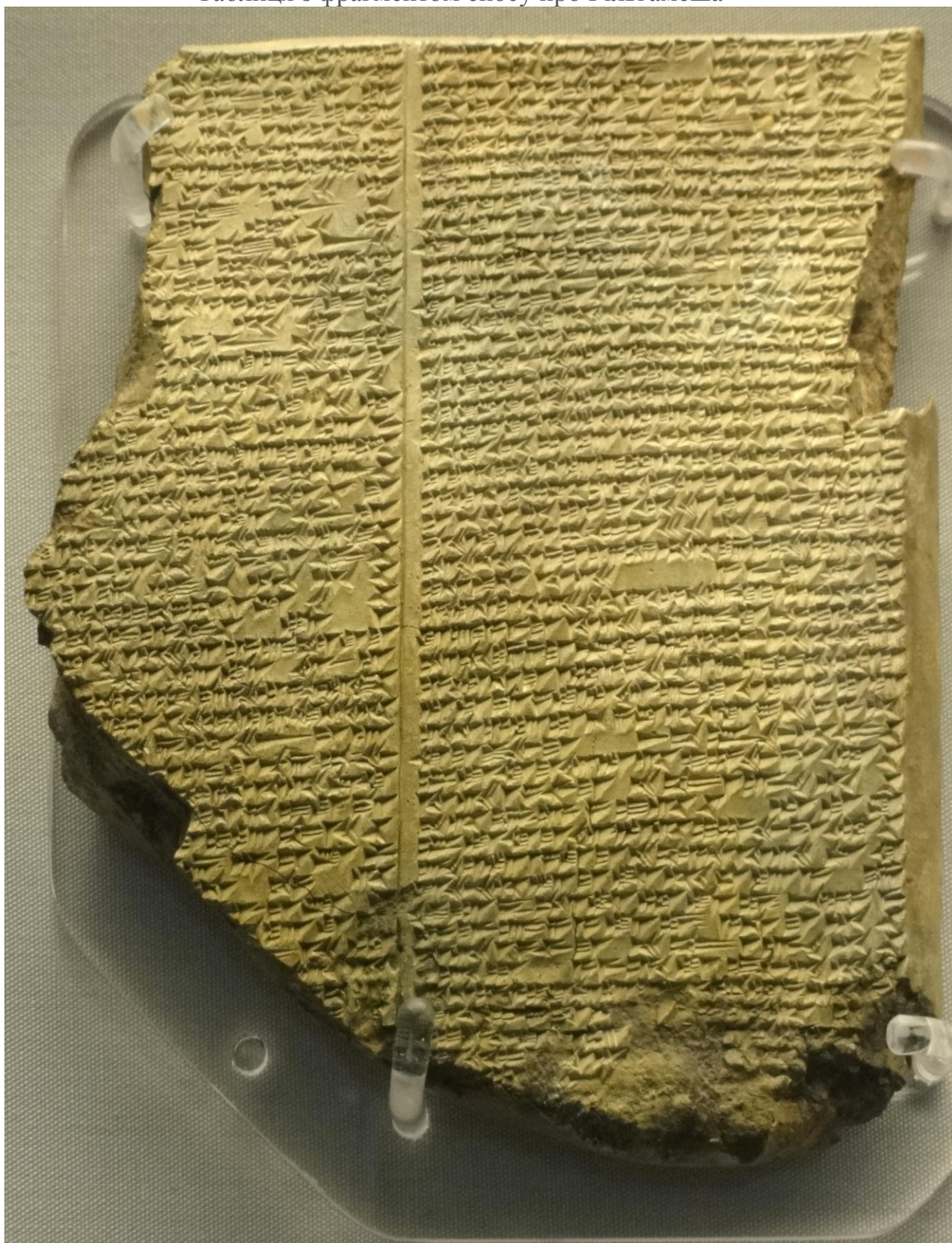
Список царів міст Шумеру (царський список).

Фрагмент давньої шумерійської печатки

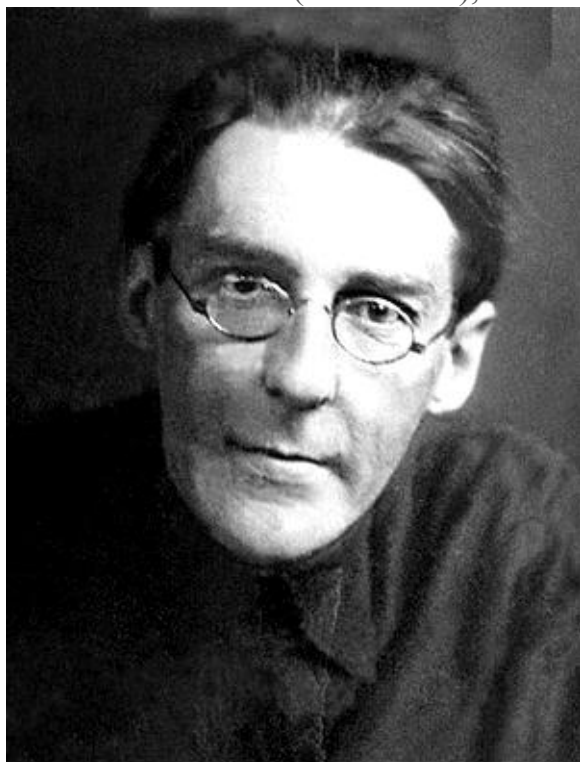

Додаток Б.
Таблиця з фрагментом епосу про Гільгамеша

Додаток В.

Дослідники епосу «Про того, хто бачив усе» та белетристи
В.К. Шилейко (1891-1930), І.М. Дяконов (1914-1999)

Роберт Сильверберг,

В.М. Воскобойніков

